

Cuprins

| | |
|--|-----|
| Introducere | 9 |
| 1. Sinonimele de pe Altavista | 25 |
| 1.1. Echivalența semnificației și sinonimia | 26 |
| 1.2. A înțelege contextele | 29 |
| 2. De la sistem la text | 36 |
| 2.1. Presupusul caracter incomensurabil al sistemelor | 36 |
| 2.2. Traducerea se referă la lumi posibile | 44 |
| 2.3. Textele ca substanțe | 47 |
| 3. Reversibilitate și efect..... | 56 |
| 3.1. Reversibilitatea ideală | 58 |
| 3.2. O succesiune a reversibilității | 64 |
| 3.3. Importanța ritmului | 67 |
| 3.4. Redarea aceluiași efect | 79 |
| 4. Semnificație, interpretare, negociere | 83 |
| 4.1. Semnificație și interpretanți | 85 |
| 4.2. Tipuri cognitive și conținuturi nucleare | 87 |
| 4.3. Negocierea : șoarece sau șobolan? | 91 |
| 5. Pierderi și compensații | 94 |
| 5.1. Pierderi | 95 |
| 5.2. Pierderi cu acordul părților | 99 |
| 5.3. Compensații | 106 |
| 5.4. Evitarea îmbogățirii textului | 110 |
| 5.5. Îmbunătățirea textului? | 114 |
| 5.6. Compensarea prin recreare | 126 |

| | | |
|-------|---|-----|
| 6. | Referința și sensul de profunzime | 141 |
| 6.1. | Încălcarea referinței | 141 |
| 6.2. | Referință și stil | 144 |
| 6.3. | Referința și povestea „de profunzime” | 152 |
| 6.4. | Niveluri ale fabulei | 157 |
| 6.5. | Referințele la rebusuri și rebusul referințelor | 159 |
| 7. | Izvoare, guri de vărsare, delte, estuare | 163 |
| 7.1. | Traducerea dintr-o cultură în alta | 164 |
| 7.2. | Căutarea lui Averroes | 167 |
| 7.3. | Cîteva cazuri | 169 |
| 7.4. | Sursă și țintă | 172 |
| 7.5. | Familiarizarea și înstrăinarea | 174 |
| 7.6. | Modernizare și arhaizare | 183 |
| 7.7. | Situații mixte | 191 |
| 7.8. | Tot despre negociere | 195 |
| 8. | Imagini vizuale | 198 |
| 8.1. | Hipotipoza | 198 |
| 8.2. | Camera mătușii | 201 |
| 8.3. | Ecfracza | 210 |
| 9. | Redarea aluziei intertextuale | 216 |
| 9.1. | Intertextul sugerat traducătorului | 220 |
| 9.2. | Dificultăți | 224 |
| 10. | Interpretarea nu înseamnă traducere | 228 |
| 10.1. | Jakobson și Peirce | 229 |
| 10.2. | Linia hermeneutică | 232 |
| 10.3. | Tipuri de interpretare | 238 |
| 10.4. | Interpretarea intrasemiotică | 240 |
| 10.5. | Interpretarea intralingvistică sau reformularea | 242 |
| 10.6. | Întii interpretăm, apoi traducem | 247 |
| 10.7. | <i>Lectio difficilior</i> | 252 |
| 10.8. | Execuția | 254 |
| 11. | Cînd se schimbă substanța | 257 |
| 11.1. | Variațiunile substanței în alte sisteme semiotice | 257 |
| 11.2. | Problema substanței în traducerea dintre două limbi naturale | 259 |
| 11.3. | Trei formule | 262 |
| 11.4. | Substanța în poezie | 265 |

| | |
|--|-----|
| 11.5. Acel <i>cam</i> din traducerea poetică | 278 |
| 12. Recrearea radicală | 302 |
| 12.1. Cazul Queneau | 302 |
| 12.2. Cazul Joyce | 306 |
| 12.3. Cazuri de graniță..... | 316 |
| 13. Când se schimbă materia | 318 |
| 13.1. Parasinonimia | 319 |
| 13.2. Transpuneri sau adaptări | 323 |
| 13.3. Transpuneri prin manipulare | 328 |
| 13.4. Indicarea celor neexprimate | 329 |
| 13.5. Neindicarea celor exprimate | 334 |
| 13.6. Izolarea unui nivel al textului-sursă | 337 |
| 13.7. Indicarea altor aspecte | 340 |
| 13.8. Adaptarea ca operă nouă | 343 |
| 14. Limbile perfecte și culorile imperfecte | 348 |
| 14.1. <i>Tertium comparationis</i> | 348 |
| 14.2. Compararea limbilor | 352 |
| 14.3. Traducerea și ontologia | 354 |
| 14.4. Culori..... | 356 |
| 14.5. Ultima filă | 366 |
| <i>Referințe bibliografice</i> | 369 |
| <i>Traduceri citate</i> | 383 |
| <i>Indice de nume</i> | 389 |

Primul se poate referi doar la o cafea și la un bar italian, fiindcă o cafea americană n-ar putea fi dată pe gât într-o clipă, atît din cauza cantității, cît și a temperaturii sale. Al doilea nu s-ar putea referi la un personaj care trăiește în Italia și bea un espresso, fiindcă presupune existența unei cești mari și adînci, care conține o cantitate de lichid de zece ori mai mare.

Primul capitol din *Război și pace*, scris desigur în limba rusă, începe cu un lung dialog în franceză. Nu știu cîți cititori ruși de pe vremea lui Tolstoi pricepeau franceza ; poate că Tolstoi se baza pe faptul că, pe atunci, cine nu înțelegea franceza nu era în stare să citească nici rusește. E mai probabil că voia ca inclusiv cititorul care nu știa franceza să priceapă că aristocrații din epoca napoleoniană erau așa distanți față de viața națională rusă, încît vorbeau în ceea ce era atunci limba internațională a culturii, a diplomației și a rafinamentului – chiar dacă era limba dușmanului.

Dacă recitiți acele pagini, veți vedea că nu e important să înțelegem ce anume spun personajele ; e important să înțelegem că o zic pe franceză. Ba chiar Tolstoi se străduiește să-și avertizeze cititorii că ceea ce spun personajele în franceză ține de conversația scilicet, educată, dar cu mică relevanță pentru evoluția poveștii. De pildă, la un moment dat, Anna Pavlovna îi spune prințului Vasili că el nu-și apreciază copiii, iar prințul răspunde : *Lavater aurait dit que je n'ai pas la bosse de la paternité*, iar Anna Pavlovna replică : „Lasă gluma ! Aveam de gînd să stau de vorbă cu dumneata cu toată seriozitatea”^{*}. Cititorul e autorizat să nu știe ce anume a zis Vasili, e destul să-și dea seama că a spus, pe franceză, ceva superficial și hazos.

Totuși mi se pare că cititorii, de orice limbă ar fi, trebuie să-și dea seama că acele personaje vorbesc franceză. Mă întreb cum se poate traduce *Război și pace* în chineză, transliterînd sunete ale unei limbi necunoscute, lipsite de conotații istorice și stilistice deosebite. Pentru a realiza un efect asemănător (personajele vorbesc, pline de snobism, limba dușmanului), ar trebui să vorbească englezește. Însă s-ar trăda referința la un moment istoric precis : rușii, pe atunci, erau în război cu francezii, nu cu englezii.

* Lev Tolstoi, *Război și pace*, trad. Ion Frunzetti și N. Parocescu, București, Ed. Univers, 1985, vol. I, p. 11 (n.tr.).

Una dintre problemele care m-au fascinat dintotdeauna e felul în care un cititor francez poate să guste capitolul întâi din *Război și pace*, tradus în franceză. Cititorul parcurge o carte în franceză, unde niște personaje vorbesc franțuzește și pierde efectul de insolitare. Doar atât că, după cum m-au asigurat câțiva francofoni, *se simte* că franceza acelor personaje (poate chiar din vina lui Tolstoi) e o franceză în mod limpede vorbită de niște străini.

7.4. Sursă și țintă

Cazul extrem din *Război și pace* ne aduce aminte că o traducere poate fi atât *target*, cât și *source oriented*, adică poate fi orientată spre textul-sursă (ori de plecare) sau spre textul (și cititorul) țintă (ori de destinație). Aceștia sînt termenii deja răspîndiți în teoria traducerii și par să se refere la vechea problemă dacă o traducere trebuie să-și conducă cititorii să se identifice cu o anumită epocă și un anumit mediu cultural – al textului original –, ori dacă trebuie să redea epoca și mediul cât mai accesibil pentru cititorul din limba și cultura de destinație.

În baza acestei problematici pot fi realizate chiar și investigații care, în opinia mea, se îndepărtează de traductologia propriu-zisă și se referă la istoria culturii și la literatura comparată. De pildă, dacă ignorăm complet raporturile de mai mare sau mai mică fidelitate față de textul-sursă, putem studia în ce măsură a putut o traducere să influențeze cultura în care a apărut. Într-o asemenea direcție, n-ar exista o diferență textuală relevantă între o traducere plină de greșeli lexicale și scrisă într-o limbă lamentabilă, dar care a circulat și a influențat major generațiile de cititori, și o alta pe care zvonurile ar fi înclinate s-o considere mai corectă, dar care a circulat ulterior și numai în câteva sute de exemplare. Dacă aceea care a schimbat modul de a scrie și de a gândi în cultura-țintă e traducerea „proastă”, ea va trebui luată serios în considerare.

Firește că ar fi interesant (nu știu dacă s-a făcut deja) să se studieze influența pe care au avut-o asupra culturii italiene romanele rusești publicate la începutul secolului XX de către Barion, comandate unor doamne aristocrate cu două nume care traduceau din franceză

și transcriau toate numele rusești cu desinența în *ine*. În orice caz, ar fi de ajuns să cităm ca exemplu fundamental traducerea din germană a Bibliei publicate de Luther. Luther (1530, trad. it. : 101), care folosea în mod interșanjabil verbele *übersetzen* („a traduce”) și *verdeutschen* („a germaniza”), scoțând astfel în evidență importanța atribuită traducerii ca *asimilare culturală*, le răspundea criticilor versiunii sale germane a Bibliei spunând : „Ei învață să vorbească și să scrie în germană după modul meu de a traduce, și astfel îmi fură limba, despre care mai înainte habar n-aveau”.

Unele traduceri au obligat o anumită limbă să se confrunte cu noi posibilități de expresie (și de-a dreptul cu noi terminologii). Nu e nevoie să știm ebraică pentru a evalua impactul traducerii lui Luther asupra limbii germane, așa cum nu e nevoie să cunoaștem greaca veche pentru a aprecia traducerea *Iliadei* făcută în italiană de Vincenzo Monti – și de altminteri nu era nevoie să cunoaștem deloc limba greacă, întrucât Monti a fost „traducătorul traducătorilor lui Homer”. Traducerile din Heidegger au schimbat radical stilul multor filosofi francezi, așa cum traducerea italiană din idealismii germani au cîntărit greu asupra stilului nostru filosofic, timp de aproape un secol. Tot în Italia, transpunerile din naratorii americani realizate de Vittorini (deși adeseori libere și prea puțin fidele) au contribuit la nașterea unui stil în proza Italiei postbelice.

Este foarte important să studiem rolul pe care o traducere îl are în cultura-țintă. Dar, din acest punct de vedere, traducerea devine o problemă internă, a istoriei acestei culturi, iar toate problemele lingvistice și culturale ridicate de original devin irelevante.

Așadar nu am intenția să mă ocup de aceste probleme. Ceea ce mă interesează este procesul care apare între textul-sursă și textul-țintă. Într-o asemenea direcție, problema e cea pe care au ridicat-o unii autori ai secolului al XIX-lea, ca Humboldt și Schleiermacher (vezi și Berman, 1984) : o traducere trebuie să-l conducă pe cititor la înțelegerea universului lingvistic și cultural al textului de origine sau trebuie să transforme textul original, pentru a-l face acceptabil în fața cititorului din limba și cultura de destinație ? Cu alte cuvinte, avînd o traducere din Homer, traducătorul ar trebui să-și transforme lectorii în cititori greci din epoca homerică sau să-l oblige pe Homer să scrie de parcă ar fi un autor din vremurile noastre ?

Enunțată astfel, problema ar părea paradoxală. Dar țineți seama de faptul, deja clarificat, că traduceri *îmbătrînesc*. Engleza lui Shakespeare rămîne mereu aceeași, dar italiana traducerilor shakespeariene de acum un secol își trădează vîrsta. Asta înseamnă că traducătorii, chiar și atunci cînd nu aveau asemenea intenții, chiar și atunci cînd încercau să ne redea savoarea limbii și a perioadei istorice de origine, de fapt modernizau cumva originalul.

7.5. Familiarizarea și înstrăinarea

Teoriile traducerii propun o alternativă între *modernizarea* și *arhaiizarea* textului. Dar nu e vorba despre aceeași opoziție care apare între *foreignizing* și *domesticating* (cf. Venuti, 1998) sau între *straniamento* și *addomesticamento* (ori, dacă preferați, xenofilizare și localizare). Chiar dacă se pot găsi diverse traduceri în care se face o netă opțiune în favoarea unuia dintre cei doi poli, să examinăm mai întîi opoziția înstrăinare/familiarizare (*straniamento/addomesticamento*).

Poate că exemplul cel mai provocator de familiarizare a fost traducerea biblică a lui Luther. De pildă, discutînd despre cel mai bun mod de a traduce *Matei 12.34 – Ex abundantia cordis os loquitur* („Din prisosul inimii vorbește gura”) –, el scria :

Dacă ar trebui să-i ascult pe acești neghiobi, ei mi-ar pune în față cuvinte de tradus astfel : „Din abundența inimii vorbește gura”. Dar este acesta modul în care vorbește un german? Care german ar pricepe? Ce-i cu abundența inimii? ... Pe cînd mama acasă și țăranul vorbesc așa : „Iese pe gură ceea ce nu mai încapă în inimă”.

Legat de expresiile *Ut quid perditio haec ?* („Ce rost are risipa aceasta?” – *Matei 26.8*) și *Ut quit perditio ista unguenti facta est ?* („Ce rost are risipa aceasta de mir?” – *Marcu 14.4*), el spunea :

Dacă le dau ascultare neghiobilor și celor care urmează litera, trebuie să traduc astfel în germană : „De ce s-a întîmplat această pierdere de mir?”. Dar ce fel de limbă germană e aceasta? Și care german ar putea vorbi așa? S-a pierdut mirul? Cine aude asta, crede că s-a rătăcit pe undeva mirul și trebuie căutat, chiar dacă și în sensul

acesta rămîne propoziția neclară și nesigură... Dar un german vorbește așa : „Ce rost are să risipim ?”. Sau : „Mai mare păcatul !”. Și nu : „Păcat pentru mir !”. Așa zice un bun german și ne permite să pricepem că Magdalena a făcut un gest nepotrivit și a făcut pagubă. Asta era părerea lui Iuda, care credea că mirul poate fi folosit mai bine (Luther, 1530, trad. it. : 106-107).

Legat de *foreignizing*, Venuti (1998 : 243) citează dezbaterea dintre Matthew Arnold și Francis Newman (în secolul al XIX-lea) despre traduceri din Homer. Arnold spunea că Homer trebuie redat în hexametri și în engleza modernă, pentru a menține traducerea în acord cu receptarea curentă a lui Homer în mediile academice. Newman, dimpotrivă, nu numai că a construit dinadins un lexic arhaic, dar a folosit versul unei balade pentru a scoate în evidență că Homer era un poet popular, și nu pentru elite. Venuti observă că, în mod paradoxal, Newman înstrăina și arhaiza din motive populiste, pe cînd Arnold familiariza și moderniza din motive academice.

Humboldt (1816, trad. it. : 137) a propus o deosebire între *Fremdheit* (care s-ar putea traduce prin „ciudățenie”) și *Das Fremde* (de tradus prin „straniul”). Poate că nu și-a ales bine termenii, dar ideea lui mi se pare limpede : cititorul resimte *ciudățenia* atunci cînd nu poate înțelege opțiunea traducătorului, de parcă ar fi vorba de-o greșeală, și resimte, în schimb, *straniul* atunci cînd se găsește în fața modului neobișnuit în care i se prezintă o situație pe care ar putea s-o recunoască, dar pe care are impresia că o vede pentru prima dată. Cred că această idee de straniu nu e foarte departe de „efectul de insolitare” al formaliştilor ruși, un artificiu mulțumită căruia artistul îl conduce pe cititor să perceapă lucrul descris, dintr-un profil și într-o lumină diferite, astfel încît să-l înțeleagă mai bine decît i s-a întîmplat pînă atunci. Exemplul dat de Humboldt îmi susține, mi se pare, lectura :

O traducere nu poate și nu trebuie să fie un comentariu... Neclaritatea care se găsește uneori în scrierile anticilor, și mai ales în *Agamemnon*, derivă din concizia și îndrăzneala cu care, eliminînd propozițiile coordonatoare, sînt aliniate gîndurile, imaginile, sentimentele, amintirile, presentimentele, așa cum țîșnesc ele din emoția profundă a sufletului. Și dacă ne transpunem în atmosfera poetului, a epocii sale și a personajelor reprezentate, încet-încet dispăre neclaritatea și îi ia locul o nouă limpezime (trad. it. : 138).

Aceste probleme sînt cruciale în traducerea unor texte îndepărtate în timp și spațiu. Dar pentru textele moderne? Traducerea unui roman francez trebuie să spună Malul Stîng sau Rive Gauche? Short (2000: 78) dă amuzantul exemplu cu expresia franceză *mon petit chou* și subliniază că, dacă am traduce prin *my little cabbage*, adică „varza mea mică”, am obține doar un efect comic și destul de jignitor. El propune în schimb *sweetheart*, care îi corespunde apelativului nostru „dragă”, dar recunoaște că astfel s-ar pierde contrastul afectuos-umoristic, ba chiar și sunetul din *chou* (care nu numai că e dulce, dar sugerează mișcarea buzelor care dau un sărut). *Sweetheart* sau *dragă* ar fi un bun exemplu de familiarizare, dar eu consider că ar fi mai bine, avînd în vedere că acțiunea se desfășoară în Franța, să înstrăinăm puțin și să lăsăm expresia originală. Poate că unii cititori n-ar înțelege semnificația termenilor ca atare, însă ar sesiza o conotație franțuzească și ar percepe o șoaptă dulce.

Jane, I find you very attractive: iată o frază care, mai ales în traducerea romanelor polițiste, e transpusă în italiană prin *Jane, vi trovo molto attraente* („Jane, vă consider foarte atrăgătoare”). E o versiune care anglicizează prea mult, și din două motive. Întîi de toate, chiar dacă dicționarele ne permit să transpunem *attractive* prin *attraente* („atrăgător”), în asemenea situații un italian ar spune *bella* („frumoasă”), *carina* („drăguță”) sau *affascinante* („fascinantă”). Probabil traducătorii consideră „atrăgătoare” un cuvînt care sună foarte englezește. În al doilea rînd, dacă un vorbitor englez folosește prenumele lui Jane, înseamnă că are cu ea o relație prietenoasă ori familiară, iar în italiană ar trebui utilizat pronumele *tu*. Pe *dumnea-voastră* l-am utiliza dacă în original s-ar zice *Miss Jane, I find you very attractive*. Iată că, în încercarea de-a angliciza, traducerea nu exprimă în mod potrivit nici sentimentele vorbitorului, nici raporturile dintre cei doi interlocutori.

Traducătorii italieni sînt mereu de acord să familiarizeze, traducînd Londra pentru London și Parigi pentru Paris (la fel se procedează și în alte țări), dar ce facem cu Bolzano/Bozen, sau Kaliningrad/Königsberg? Devin, zic eu, subiect de negociere: dacă într-un roman rus contemporan se vorbește despre Kaliningrad și e importantă atmosfera „sovietică” a poveștii, ar fi o pierdere evidentă să